

KRÁSZ LILLA

A medicina reprezentációi a magyar művelődéstörténet-írásban

Eredmények és perspektívák

Ha a magyar művelődéstörténet-írásban, közelebbről annak szintetizáló alapműveiben a medicina reprezentációit szeretnénk felvázolni, két olyan tudományterület metszéspontjait, kölcsönösségi mozzanatait próbáljuk megragadni, amelyek a tudományok univerzumában elfoglalt helyüket, identitásukat, intézményi háttérüket, tematikai orientációikat és módszertani eszköztárukat illetően többször pozicionáltak és pozicionálják, fogalmazták és fogalmazták újra magukat. A változó tartalmakat és megközelítési módozatokat magában foglaló és ezeket folyamatosan befogadó, vagy más szaktudományokat egymással „dialógusba hozó”, s eredményeiket szintetizálni igyekvő két történeti stúdiumnak az idők folyamán megszakításokkal szabdaltságot instrumentális pozícióhoz jutása nem rövid történetre tekint vissza. A művelődéstörténet esetében ez alig több mint százhusz év (Békefi Remig 1893. évi pesti egyetemi magántanári kinevezését véve alapul). Az orvostörténet tekintetében ez a történet már mintegy száznyolcvan éves (Schöpf-Mérei Ágoston a pesti egyetem orvosi fakultásán az orvostörténelem rendkívüli tanárává történő 1835. évi kinevezéséhez köthetően). Az orvosi tudás és tudományosság azonban mindenkor személyi állományára vagy ágenseire, technikai és egyéb materiális eszközökben, kéziratok és nyomtatott médiumokban manifestálódott tartalmakra, valamint az orvosi tudást értelmező, feldolgozó, terjesztő, elosztó, megőrző intézményekre, társadalmi és kulturális gyakorlatokra és használatokra vonatkozó ismeretek gyűjtése, rendszerezése ennél régebbi tradíciókkal rendelkezik.

Jelen tanulmányunkban először az orvostörténet-írás régebbi hagyományába illeszkedő, a művelődéstörténet-írás számára is releváns „nyersanyagul” szolgáló forrásfeltárás és adatgyűjtés változó

tematikus irányultságait és rendszerező gyakorlatait vázoljuk fel. Majd ezek nyomán a 19. század második felétől napjainkig terjedő időintervallumban kiadásra került kézikönyv jellegű történeti szintézisekben a medicinatörténet és művelődéstörténet metszéspontjait, továbbá a kirajzolódó értelmezési kereteket vizsgáljuk. Végül azokat az új téma-területeket és új horizontokat igyekszünk bemutatni, amelyek az 1990-es évektől az európai, különösen az angolszász és német orvostörténet-írásban a társadalomtudományok széles spektruma számára új megismerési mintákat kínáló – az utóbbi időben már-már a tudományosság kritériumává avanzsáló – új kultúrtörténet (*Kulturgeschichte*), illetve kultúratudományok (*cultural studies*) fogalmi készletének, módszertani eszköztárának sikeres beemelése és használata révén egyre markánsabban bontakoztak és bontakoznak ki, s amelyek a magyarországi orvostörténet-írás számára is jövőbeni perspektívát nyújthatnak.

METSZÉSPONTOK ÉS REPREZENTÁCIÓK I.: GYŰJTENI, RENDSZEREZNI, MEGŐRIZNI

Az orvostörténet-írás Daniel Le Clerc (1652–1728),¹ John Freind (1675–1728)² és Johann Heinrich Schulze (1687–1744)³ 17. század végén, illetve a 18. század első évtizedeiben kiadott munkáikhoz köthető korai modelljében az alapos forrásfeltárás, a bio-bibliográfiai adatok gyűjtésének és kronologikus rendszerezésének gyakorlatai, valamint az antikvitástól kezdődően a különböző egészség-betegség koncepciók elméleti és gyakorlati alkalmazásának transzformációi – és a recepciótörténet szempontjából meghatározó – folyamatai bontakoznak ki. Ezek a tendenciák konkrét hivatkozások formájában jól nyomon követhetők a magyarországi orvostörténet-írás legkorábbi megjelenésének számító, elsősorban a korabeli vezető német oktatási centrumokban (például Altdorf, Halle, Göttingen) oklevelet szerzett magyarországi diákok orvosdoktori disszertációiban is.⁴

Az orvostörténet-írás és a művelődéstörténet-írás találkozásának minden bizonnyal legkarakterisztikusabb korai példája Weszprémi Istvánnak (1723–1799) a magyarországi *historia litteraria* hagyomá-

nyába illeszkedő, enciklopédikus igényességgel a korai kezdetektől saját koráig terjedően összeállított, Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajzeit négy kötetben rendszerbe foglaló, 1774 és 1787 között Lipcsében kiadott munkája.⁵ Weszprémi az egyes orvosok életrajzi adatait, kapcsolati hálóját és szakirodalmi tevékenységét dokumentáló bio-bibliográfia keretei közül többször is kilépve, már a második kötetből többnyire lábjegyzetek formájában, de sok esetben a főszövegbe applikálva közli a külföldi egyetemeken tanult magyar orvosok listáit, felsorolja azokat a tudósokat, akiket valamely külföldi tudós társaság a tagjai közé választott, ugyanígy megtaláljuk a munka kiadásának időpontjában éppen közhivatalt viselő magyarországi és erdélyi orvosok nevét, fizetésükkel együtt. Tájékoztató járványokról, gyógyvizekről, különféle gyógyszerek alkalmazásáról, s fontos patika- és kórház-történeti adatokat is közöl. Mindemellet alkalmazza saját korának a heraldika, a numizmatika, az ikonográfia, a kartográfia területein elért eredményeit. Részéről érthető protestáns elfogultsággal, meglehetősen részletességgel tárgyal egyháztörténeti kérdéseket: közli a magyarországi református lelkészek, szuperintendensek, püspökök névsorát, a protestáns bibliakiadások és -fordítások könyvészeti adatait. Tájékoztató a magyar és egyetemes történet, iskola- és oktatástörténet, írás-, nyomdászati-, könyv-, könyvtár-, sajtó- és gyűjteménytörténeti kérdésekben, de kitér a magyar nyelv, a jog, a mezőgazdaság vagy éppen a kertépítészet problémáira is. Mindez Weszprémi alapvetően orvostörténetnek szánt munkáját művelődéstörténeti-adattárrá is avatja.⁶

A 18. században megjelenő, majd a 19. században kiteljesedő magyarországi orvosi topográfia-irodalom szintén annak példája, miként váltak az eredendően egy-egy szűkebb régióra – egy-egy városra, vármegyére – jellemző specifikus megbetegedések és járványok hatékonyabb kezelése céljából orvosok által, módszertanilag saját megfigyeléseikre, tapasztalataikra, történeti források és nyugat-európai orvosi szakirodalom felhasználására támaszkodó adatgyűjtésekre alapozott narratív leírások a művelődéstörténet-írás fontos forrásaivá. A hipokratészi medicina betegség- és járványkonceptióját követve ezekben az írásokban minden, az egészségügyi viszonyokat befolyásoló tényező topográfiailag releváns információként jelenik meg: így a természeti környezet, klíma, hidrografikus fekvés mellett az adott

területen lakók életmódja, mentalitása, szokásai, demográfiai, gazdasági, társadalmi viszonyok, oktatás és nevelés, erkölcsi állapot, történelem, építészet.⁷

A 19. században a dokumentarista faktográfia jegyében folytatódott a Wespriemi által megkezdett és a továbbiakban szintén orvosok által végzett forrásfeltáró-adatgyűjtő-rendszerező munka. A művelődéstörténet-írás tekintetében is releváns, forráskiadványokban, kézikönyvekben manifesztálódó eredmények közül egyértelműen kiemelkedik Linzbauer Xavér Ferenc 1852 és 1861 között három részben, hét kötetben, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae* címmel kiadott, az államalapítástól 1848-ig terjedő, közel 850 éves időintervallumot felölelő munkája, amelyben magyarországi vagy Magyarországra is vonatkozó egészségügyi rendeleteket és ezekhez kapcsolódó dokumentumokat gyűjtött össze.⁸ Az egészségügyi-közegészségügyi jogalkotás vonatkozásában az 1876. évi közegészségügyi törvény kiadását megelőző időszakra nézve a Mária Terézia által 1770-ben kibocsátott Egészségügyi Főszabályzat a legjelentősebb, a járványvédelmet, az egészségügyi szolgáltatásokat, az egészségügyi szolgáltatók munkavégzését az egész Habsburg Birodalom területén egységesen szabályozó rendelkezés. A korabeli Magyarország vonatkozásában latin nyelven kibocsátott *Generale Normativum in Re Sanitatis* kommentált magyar nyelvű fordítása először 2004-ben jelent meg.⁹

A könyvészet, illetve bibliográfia területén is alapvető, hosszú időintervallumot átfogó kézikönyvek kerültek kiadásra, amelyek közül kiemelkedik a pesti orvoskaron 1902-től az orvostörténelem egyetemi tanáraként működő Győry Tibor által összeállított és 1900-ban nyomtatásban megjelent orvosi könyvészet, amely orvosi diszciplínák szerinti rendben tartalmazza az 1472 és 1899 között Magyarországon vagy magyar vonatkozásban külföldön kiadott orvosi könyvek bibliográfiai leírását.¹⁰ Ebbe a sorba illeszkedik Dörnyei Sándor bibliográfus 2002-ben megjelent, egyrészt a művelődéstörténet kurrens tematikái (például orvosi szaknyelv, tudományos testületek és orvosi szervezetek, nemzetközi kapcsolatok szociológiai kérdések, medikális kultúra rétegei – népi gyógyítás, boszorkányperek, gyógyító főúri asszonyok, híres betegek, orvoslás szinterei – kórházak stb.), másrészt

a medicina diszciplináris keretei mentén rendszerezett bibliográfiai összeállítása.¹¹

A két világháború közötti időszak nagyszabású medicina- és művelődéstörténeti forráskiadásban megnyilvánuló erőfeszítéseit tükrözi Magyary-Kossa Gyula orvos, farmakológus, pesti orvoskari tanár 1929 és 1940 között megjelentetett, különböző művelődéstörténeti tárgyú bevezető tanulmányokkal (orvosi képzés és orvosi gyakorlat, híres doktorok és páciensek, történeti kuriozitásokként tematizált orvosi szerek használatai) ellátott adattár-tetralógiája.¹² De ide kívánczik még a Győry Tibor és Magyary-Kossa szellemi műhelyéből indult orvostörténész, Daday András forrásgyűjtő-kiadó munkássága is, aki pályája során a Helytartótanácsi Levéltár *Acta Sanitatis* és *Departamentum Sanitatis* fondjaiban őrzött, az orvoslás legkülönbözőbb területeire kiterjedő dokumentumokból igen jelentős anyagot gyűjtött össze.¹³

A legutóbbi időszak európai és benne a magyarországi orvostörténeti-művelődéstörténeti kutatások tudós levelezőhálózatok vagy a tudásáramlás, közelebből a *peregrinatio medica* történeti kontextusainak feltárása irányában megmutatkozó tematikus irányultságait jól tükrözik elsősorban a történettudomány, irodalomtudomány részéről kiinduló forráskiadvány-sorozatok. A kora újkori magyarországi tudóslevelezések Szelestei Nagy László sorozatszerkesztésében megjelent kritikai forráskiadvány-sorozat legújabb darabja Wespriemi István levelezését adja közre.¹⁴ Szögi László által az 1990-es évek óta vezetett egyetemtörténeti kutatások keretében a középkortól a 20. századig terjedő időintervallumban a magyarországi diákok külföldi egyetemjárásának a forráskiadás legkorszerűbb technikáival történő feltárását célozta meg. Az 1994 és 2014 között megjelent 21 adattár új utakat nyitott meg és egyúttal fontos orientációt nyújt a *peregrinatio medica hungarica*-kutatások és általában az orvosi tudás magyarországi és erdélyi diákok részvételével történő cirkulációjának időben változó irányultságainak, erősségének és sebességének rekonstruálásához.¹⁵ Ugyancsak az orvosi tudásáramlási folyamatok, immár a statisztikai adatok elemzésén túlmutató ismeretelméleti, vizuális, információ-történeti kontextusainak feltárását segítik elő Dörnyei Sándor szerkesztésében a nagyszombati/budai/pesti orvoskaron tanult diákok

1772 és 1849 közötti idősokra vonatkozó bio-bibliográfiai disszertációgyűjteménye, amelyben minden egyes disszertáció rövid tartalmi kivonatát is megadja.¹⁶ Ezt a gyűjteményt sok tekintetben kiegészíti, a tudásáramlás-kutatás tematikus és módszertani irányait megsokszorozza a Magyar Tudománytörténeti Intézet honlapján elérhető elektronikus forrásbázis, amely az 1729 és 1849 közötti idősokra nézve 532 Bécsben, Nagyszombatban, Budán és Pesten megvédett disszertáció eredeti szövegét tartalmazza szerző, kiadási év, védés helye és szakterület szerinti keresési lehetőséggel.¹⁷ Tematikusan és lehetséges használatait illetően az előbbihez szorosan kapcsolódó kiadvány ugyancsak Dörnyei szerkesztésében jelent meg, amely a magyarországi és erdélyi német egyetemeken tanult és oklevelet szerzett (elsősorban Göttingen, Halle, Jéna egyetemein) orvos-peregrinus diákok – a korabeli szokásrendbe illeszkedően – disszertációikhoz írott rövid latin nyelvű önéletrajzaik fordítását tartalmazza.¹⁸

METSZÉSPONTOK ÉS REPREZENTÁCIÓK II. INTERPRETÁCIÓK

A 20. század közepéig az átfogó igénytel készült szintetizáló standard művekben inkább a művelődéstörténet-írás reprezentációit kereshetjük, s nem fordítva. A 19. századtól a nyugat-európai, s ezen belül leginkább a K. Sprengler és C. A. Wunderlich nevével fémjelezhető német tradíciókhoz kapcsolódó magyarországi orvostörténet-írás meghatározó alapküve – a legutóbbi időkig uralkodó – haladás-paradigma köré szerveződtek.¹⁹ Az idők folyamán változó tematikus hangsúlyokkal a legfőbb cél minden, az egészség és betegség, test és lélek, Isten és földi világ, természet és ember dichotómiákkal leírható jelenség, egészségügyi struktúrák, orvostechnikai vívmányok, személyi meghatározók történeti kontextusainak – eredendően a kantianus és a Kant utáni filozófia (Hegel, Schelling) által megfogalmazott általános haladás-konceptióban manifestálódott irány szellemében – progresszív, előremutató, töretlen és irreverzibilis fejlődéstörténetként történő bemutatása.

A fentiekben körvonalazott forrásfeltáró-rendszerező törekvések folyamánként és az orvostörténet hazai instrumentalizációjáért folytatott küzdelem sajátos lenyomataiként a 19. század utolsó harmadától megszülettek az első pozitívista alapozású orvostörténeti szintézisek. Ezekben a természettudományos medicina genezisét az emberi test működésének és a betegségek természetének egyre sikeresebb objektív megismerésére irányuló elméleti koncepciók és gyakorlati alkalmazások, technikai vívmányok, a fokozatosan kibontakozó egészségügyi jogalkotás, a mögöttes intézményi és képzési struktúrák, diszciplinárizálódási folyamatok és kiemelkedő orvos személyiségek egymásra épülő rendszereként ábrázolták. Az első szakszerűen összeállított orvostörténeti szintézist 1864-ben Fekete Lajos kisújszállási orvosdoktor adta ki, amelyben gyakorlatilag Wunderlich munkájának általános részeit fordította le, s látta el magyar vonatkozású kommentárokkal.²⁰ A második világháborúig elkészült orvostörténetek közül – a teljesség igénye nélkül – emeljük ki Kovách Imre pesti tisztiorvos adattár jellegű, alapvetően művelődéstörténeti igénytel összeállított, legutóbbi időkig kézíratos munkáját,²¹ valamint ezen időszak egyetlen nem-orvos, hanem történész Demkó Kálmán *Az orvosi rend története* címmel kiadott kötetét, amely már a címében is jelzi, hogy szerzője orientációjának megfelelően inkább a szociokulturális kontextusok megjelenítésére helyezte a hangsúlyt.²² Ebbe a sorba illeszkedik Hints Elek marosvásárhelyi orvosdoktor első, alapvetően egyetemes igényű orvoslástörténete,²³ valamint Pólya Jenő budapesti sebész-főorvosnak elsősorban az orvosi kuriozitásokat előtérbe helyező munkája.²⁴ A magyarországi egyetemi szintű orvosképzés történeti transzformációs folyamatát összegző munkák közül külön kiemelendő Hőgyes Endre szerkesztésében 1896-ban kiadott egyetemtörténet,²⁵ valamint Győry Tibornak a magyarországi orvoskarról 1936-ban megjelent tudománytörténeti alapküve.²⁶

A második világháború után nagy, minden korszakot felölelő, az egyetemes és magyar jelenségeket együttesen tárgyaló szintézis a legújabb időkig nem született. Mindazonáltal kiemelendő Gortvay György orvos, higiénikus elsősorban a magyar hosszú 19. századra koncentráló két monografikus feldolgozása.²⁷ Egyetemes tematikáját, több korszakot átfogó tudománytörténeti vállalkozás Benedek István

Hügieia-ja.²⁸ Az 1970-es években felmerült egy többszerzős, időben a kezdetektől a 20. századig terjedő, az egyetemes és magyar jelenségeket szinkronban tárgyaló művelődés- és orvostörténeti összefoglalás elkészítésének gondolata, a munka azonban nem készült el. A legutóbbi időszak egyszemélyes vállalkozásaként, ezt a hiányt is pótlandó, jelent meg az orvostörténet egyetemi oktatását is szolgáló tankönyv. A szerző, Nemes Csaba Németországban élő orvos hosszú időtartamban (a kezdetektől a 20. század közepéig), az egyetemes és magyar kontextusok párhuzamos megjelenítésével, számos képi illusztráció kíséretében mutatja be az orvosi tudás és tudományosság vertikális, horizontális és szimbolikus struktúrákba szerveződő rendszerét meghatározó orvostörténeti jelenségeket, orvosi koncepciókat, formálódó szubdiszciplínákat, munkájában bevallottan az orvostörténetet a művelődéstörténet részeként kezelve.²⁹

Ezek a törekvések, klasszikus megközelítések és témaválasztások egészülnek ki újabb szempontokkal, de utalások, hivatkozások formájában végig jelen vannak a magyar művelődéstörténet-írás szintetizáló alapvető kézikönyveiben. A Domanovszky Sándor szerkesztésében 1939 és 1942 között megjelent öt nagy kötet – a szerkesztő által alkalmazott periodizációhoz illeszkedő – öt medicinatörténeti tanulmánya három orvos szerző munkája.³⁰ Az öt írás pozitivistá alaposságot nem mellőző adatgazdagsággal beszél el – minden jelenségre kiterjedő igényességgel – a honfoglalás korától a modern közegészségügyi szervezetrendszer kialakításával bezárólag, gyakorlatilag az első világháborúig terjedő időintervallumban az orvoslás időben változó sítétereinek, egyre bővülő és modernizálódó intézményhálózatának, a különböző rendű-rangú gyógyítók társadalmi státusának és pozíciójának, az alkalmazott gyógymódok és terápiaformáknak a történeti változásait. A járványtörténet, a kórháztörténet mindegyik írásban nagy teret kap, csakúgy, mint a kiemelkedő orvos egyéniségek szerepvállalása az egészségügyi rendszer modernizálásában.

A második világháború után művelődéstörténeti szintézis csak 1980-ban jelent meg. A 18. század kutatói körében máig alapvető kézikönyvként számon tartott, Kosáry Domokos monográfiaterve³¹ már valójában a tízkötetes *Magyarország történetével* kapcsolatban megindult történészviták kapcsán kristályosodott ki, és ez a körülmény

koncepcióját alapvetően meghatározta. Így alakult ki az a szűkebben vett, a művelődés vizsgálatát a társadalom különböző szintjein az ideológiai, műveltségi, művészeti jelenségek spektrumára korlátozó művelődéstörténeti koncepciója, amelyben alkalmazhatónak találta az alap-felépítmény kategóriarendszert. Ugyancsak a tízkötetes struktúrájához jórészt kényszerűségből való alkalmazkodás eredménye a politikatörténetből vett évszámok szerinti periodizáció. A szerző duális modell mentén az esztétörténet és a stílustörténet fogalomkészletének sajátosan egyéni alkalmazásával építi fel és sorakoztatja egymás mellé, illetve időben egymás mögé a különböző politika-, társadalom-, művelődés-, kultúr- és tudománytörténeti koncepciókat, tematizálásában érzékeltetve egy, az 1760–1770-es évekre rögzíthető radikális paradigmaváltást. E periodizációs gyakorlatnak megfelelően a század első, időben hosszabb fele a kései barokk, míg a második, 1790-ig terjedő periódus a felvilágosodás elnevezést kapta. Ezen koncepcionális keretben, a két időrendi fejezet Kosáry által a művelődés szektoraiként aposztrofált egy-egy alfejezetének részeként az oktatás, a külföldi tanulmányok és a 18. századi magyar tudományosság univerzumának tárgyalásába illeszkedve jelenik meg az orvosi oktatás, az orvosi peregrináció és az orvostudomány szervezetrendszer. Ebben a szerkezetben igyekszik megjeleníteni a különböző szak- és rokontudományok diszciplinárizálódásának folyamatát és általában azt a látványos, radikális változást, amely a 18. század utolsó harmadában a magyar tudományos életben bekövetkezett: az éppen formálódó szaktudományok fogalmi készlete, önértelmezése, szemléletmódja és nem utolsósorban egész mögöttes intézményrendszere volt átalakulóban. Bár az orvostudomány formálódásának dinamikájában megmutatózó mintázatok, a századra jellemző tudományos szemléletek és módszertani irányelvek, csakúgy, mint a tudományos önreflexió változó képletei csak implicite jutnak kifejezésre, mégis kirajzolódnak a korabeli orvosi tudásáramlásnak az időben változó irányú, változó szélességű, sebességű és változó minőségű ciklusai, amelyek nyomán a század első felében rendelkezésre álló tudásállományhoz képest a 18. század utolsó harmadában új jelentések, új tudáselemek kristályosodtak ki. Ugyanígy a monográfiából mozaikszerűen rekonstruálhatók azok a kiemelkedő orvos-személyiségekhez köthető teljesítmények, pályá-

ívek, amelyek jól mutatják ezeket a tendenciákat (így például Moller Károly Ottó, Fischer Dániel, Hatvani István, Weszprémi István, Benkő Sámuel, Madách Péter).³²

A következő összegző munka Kósa László szerkesztésében először 1998-ban, majd azután több javított és bővített kiadásban jelent meg.³³ Bár átfogó elméleti reflexió nem készült a szintézishez, a kötet középkori, kora újkori, valamint a magyarországi polgárosodás egészségügyét tárgyaló, Bertényi Iván, Tóth István György és Kósa László történészek által írott alfejezetei is mutatják, hogy a széles értelemben vett anyagi és szellemi kultúra jelenségeinek tanulmányozására kiterjesztett művelődéstörténeti koncepciójában, új kutatási perspektívák, tematikák bevonásával a szűkebb tartalmú, csak a szellemi életre koncentráló modelleket igyekszik meghaladni.³⁴ Az egyes korszakok egészségügyi jelenségeinek tárgyalásában az *Alltagsgeschichte* és a mentalitástörténet módszertani eszköztárának alkalmazásával a *medikális kultúra* különböző megnyilvánulási formái mint az adott korszak orvoslási gyakorlatai, higiénés viszonyai, jellemző betegségei, a betegségek megelőzése kerülnek előtérbe. De teret kapnak az egészségügy, illetve a közegészségügy szervezetrendszerének kialakítására irányuló törekvések, s ebben meghatározó szerepet játszó személyiségek és intézmények.

A Balassi Kiadó nagyszabású vállalkozásaként Kőszeghy Péter főszerkesztésében 2003 és 2012 között 13 kötetben jelent meg a középkori és kora újkori magyarországi művelődéstörténetet enciklopédikus formában összegző *Magyar művelődéstörténeti lexikon*,³⁵ amely műfajánál fogva, mint „kifeszített tábló” metszetet ad a magyar orvostörténet-írás aktuális, elsősorban hagyományos tudománytörténeti, intézménytörténeti, kapcsolattörténeti, szociokulturális orientációról. Ezek a kontextusok lényegében közvetlenül a medicina történetéhez kapcsolódó címszavakban bontakoznak ki, de további adalékokkal szolgálnak más, különösen az oktatástörténetet, könyvtörténetet, étkezési kultúrát és egyéb, a népi kultúra különböző jelenségeit tematizáló szócikkek. Az orvosi tudástermelés szinterei és gyakorlatai az *egyetem*, *orvosképzés*, *kórház*, *fürdő*, *gyógyszertár* címszavakban, a gyógyítási-terápiás gyakorlatok a *gyógyítás*, *népi gyógyászat*, *betegség*, *pestis*, *járvány*, *vesztegész*, valamint rövid utalások formájában *szentképek*,

amulettek, *ráolvasás*, *fűszerek*, *gyógybor*, *gyógynövények* szócikkekben bontakoznak ki. Az orvosi tudás és tudományos ismeretek terjesztését szolgáló intellektuális eszköztárhoz tartozó könyvkultúra rétegei az *orvosi könyv*, *orvosi tanköltemény*, *orvosi helyrajz*, s utalásszerűen a *tudományos illusztráció*, *tankönyv*, *kalendáriumok*, *könyvkultúra* címszavakban jelenítődnek meg. Bemutatásra kerülnek a korabeli egészségügyi hierarchia különböző szintjein helyet foglaló gyógyító rétegek (*orvos*, *sebész*, *bába* címszavak), valamint a 16–18. század viszonylatában közel negyven orvos rövid életrajza is bekerült a lexikonba.

A művelődéstörténet és a medicina kapcsolatát erősítik hosszú évtizedek óta a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár munkatársai által kiadott, az orvostörténet-írás legkülönbözőbb területeit és legkülönbözőbb szubdiszciplínáit is megjelenítő folyóirat-cikkek és kötetek, valamint az 1994 óta a Gazda István által alapított és vezetett Magyar Tudománytörténeti Intézet kiadványai.³⁶

KULTÚRATUDOMÁNYOK ÉS ORVOSTÖRTÉNET-ÍRÁS

A 20. század utolsó harmadában a világ gazdaságban, a nagyhatalmi politikában, a természeti környezetben, a nyugati világ társadalmi-önértelmezésében és általában a „korszellemben” bekövetkezett változások radikálisan alakították át a tudományok univerzumát. Ezek a változások megkérdőjelezték a társadalomtudományokban addig elfogadott megismerési mintákat, a természet, a társadalom és a kultúra területeinek egymástól való elkülönítésére irányuló gyakorlatokat, s ezzel a természettudományok és a humántudományok között éles diszciplináris határvonalakat kijelölő kétkultúras modellt. A tudományok eme általános struktúráváltozásának artikulálását jelentették a megismerés korábbiaktól eltérő útjait, irányultságait és módszertani eszköztárát felmutató, különböző fordulatokban (*cultural turn*, *linguistic turn*, *critical turn*, *pictorial turn* stb.) manifesztálódó kultúratudományi törekvések. Ennek nyomán a fejlődés-paradigmába szerveződő, a célok, okok, szándékok és eredmények megértését célzó koncepciók helyébe mindinkább a törések, megállások, visszafordulások jelenségeit hangsúlyozó relativizáló modellek kerültek.

A megközelítési módként, formális struktúráját tekintve egyfajta szintetizáló metatudományként jelentkező kultúratudományok kínálta új tematikák és módszertani eszközök alkalmazása során a társadalom- és humántudományok érdeklődésének fókuszába a jelentés, cselekvés, diskurzus, ágensek, identitás, konstrukció stb. fogalmakkal körülírható jelentés-előállítás folyamata és szereplői kerültek.³⁷

A kulturális fordulat, s ennek nyomán a történettudományok történeti kultúratudományokként történő újrapozicionálása körüli igen élénk vitákra a nyugat-európai, kiváltképpen az angolszász és német orvostörténet-írás némi megkésettiséggel és kezdetben némi visszafogottsággal reagált. Az 1990-es években azután, különösen annak második felében, az orvostörténet-írás új modelljének kialakítása tekintetében valójában több egymással párhuzamosan futó, ugyanakkor egymással összekapcsolódó és egymást kiegészítő megközelítés vált meghatározóvá. A *Science Studies* és a *Social Studies of Scientific Knowledge* irányzatok tudományelméleti újításai, a társadalmi, kulturális tényezőket és kontextusokat előtérbe helyező (szociál- és kultúr)konstruktivizmus, valamint a kultúratudományok szemléleti és módszertani keretében jelentkező, a haladás-elmélettel szakítani igyekvő antipozitivisták pozíciók.³⁸ Mindezek újszerű értelmezési utakat és lehetőségeket nyitottak meg.

Az új tudománytörténeti és konstruktivista perspektívából szemlélve a betegség már nem eleve adott biológiai realitás vagy antropológiai konstans, sokkal inkább történetileg kontingens kategória, amely a különböző történeti korszakokban a különböző szocio-kulturális, politikai, gazdasági, tudományos és technikai körülmények és erők terek függvényében konstruálódik, formálódik, alakul át.³⁹ Ugyanígy az érdeklődés középpontjába kerültek a tudományos tudástermelés folyamatának, episztémikus színtereinek, „elősegítőinek” és materiális eszközeinek, a tudományos tudáselemek, tények és igazságok standardizációjának, validációjának és társadalmi elfogadtatásának legkülönbözőbb aspektusai.⁴⁰ Ezen kérdésfeltevések számára fontos és meghatározó inspirációt jelentettek a „labor-tanulmányokként” aposztrofált, Karin Knorr-Cetina és Bruno Latour nevéhez köthető tudomány-antropológiai és etnometodológiai kutatások.⁴¹ Világossá vált, hogy a tudományos orvoslás műhelyeiben, „belső tereiben” (például klinikai

operáló terem, laboratórium, és ezek használataihoz kapcsolódó szimbolikus és kommunikációs struktúrák) kidolgozott kutatási eredmények nem automatikusan, önmaguktól válnak objektív és hihető tudományos tényré, hanem egy meglehetősen komplex, társadalmi, politikai, materiális természetű és episztémikus faktorok együttese által befolyásolt „stabilizációs folyamat” során nyerik el státusukat.⁴² Az episztémikus színterekhez hasonlóan a tudományos megismerést szolgáló, *aktív tárgyként* vagy *szociális aktánsokként* értelmezett materiális eszközökről kialakított latouri koncepció jól alkalmazhatónak tűnt az orvostechinikai eszközök használatának, társadalmi, kulturális jelentéseinek történeti kontextualizálásában is.⁴³

Ezek a fentiekben vázolt tematikus irányultságok kerülnek felhasználásra, illetve kiegészítésre a medicina történetének kultúratudományos megközelítéseiben. Ezek – a kulturális fordulatba ágyazottan megjelenő nyelvi, mediális, képi fordulatok módszertani eszköztárának recepciója révén – jelentős eredményeket tudnak felmutatni különösen az orvoslás gyakorlata és a társadalom viszonylatában; kapcsolódási pontokat, átmeneteket, kulturális transzferfolyamatokat vizsgáló, lényegében német indíttatású *Patientengeschichte* területén,⁴⁴ az alapvetően Foucault által az 1970-es években kidolgozott *biohatalom*, *gubernamentalitás* fogalmak, és Pierre Bourdieu *habitus-konceptiójának* továbbgondolására épülő testtörténet és ehhez szorosan kapcsolódó tapasztalattörténet⁴⁵ vonatkozásában, valamint a vizuális kultúra és a medicina komplex összefüggésrendszerének feltárásában.⁴⁶

Az utóbbi közel egy évtized medicinatörténeti, vagy legalábbis ahhoz szorosan kötődő tudománytörténeti kiadványok,⁴⁷ folyóiratok,⁴⁸ az e tárgyban készült disszertációk, konferenciák⁴⁹ tematikai irányultságai mutatják, hogy Magyarországon is utat találnak a nyugat-európai kultúrtörténet-írásban – és ezzel párhuzamosan a nyugat-európai tudomány- és orvostörténet-írásban – mind módszertani, mind tematikus szempontból meghatározó fordulatok.

JEGYZETEK

¹ Daniel LE CLERC Genfben működő orvos, tevékenységéhez köthető az orvostörténelem diszciplináris kereteinek kialakítása. Az európai orvostörténet-írás tekintetében mintaadó műve: *Histoire de la médecine, ou l'on voit l'origine et le progrès de cet art, de siècle en siècle...* Genève, 1696. Az első kiadást követően a munka 1855-ig összesen még három francia kiadásban jelent meg (1723, 1729, 1855), 1855-ben kiegészített és javított formában. Recepciótörténeti szempontból lényeges három ismert latin nyelvű, illetve egy angol nyelvű kiadása. D. Le Clerc orvostörténeti munkásságának recepciótörténetéhez lásd Paul RÖTHLISBERGER, *Daniel Le Clerc und seine „Histoire de la médecine“*, Gesnerus, 21(1964), 126–141.

² John FREIND angol orvos-vegyész, kétkötetes orvostörténeti munkája sok tekintetben D. Le Clerc nyomdokain halad: *The History of Physick: from the time of Galen, to the Beginning of the Sixteenth Century*, vols. I–II, London, 1725–1726. A kontinensen francia (*Histoire de la médecine depuis Galien, jusqu'au commencement du seizième siècle*, Leiden, 1727.) és latin (*Historia medicinae a Galeni tempore usque ad initium saeculi decimi sexti...* Venetiae, 1735.) fordítása vált népszerűvé. J. Freind orvostörténeti munkájának jelentőségéhez és recepciójához lásd R. J. J. MARTIN, *Explaining John Freind's History of Physick*, Studies in the History and Philosophy of Science, 19(1988), 399–418.

³ Johann Heinrich SCHULZE orvos, polihisztor, a hallei és altdorfi egyetemek anatómiaprofesszora, az *Academia Leopoldina* és a *Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften* tagja. Orvostörténeti munkája 1728-ban jelent meg: *Historia medicinae*, Lipsiae, 1728. J. H. Schulze munkásságának monografikus feldolgozását lásd Wolfram KAISER–Arina VÖLKER, *Johann Heinrich Schulze (1687–1744)*, Halle, Martin-Luther-Universität, 1980 (Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg: Beiträge zur Universalgeschichte, 38.).

⁴ Az antik orvoslás elméleti koncepcióinak recepciótörténetét tárgyaló korai disszertációk közül kiemelkedik: Moller Károly Ottó (1670–1747) 1696-ban az altdorfi, Enyedi István 1719-ben a hallei, Csernanszky Sámuel 1742-ben ugyancsak a hallei egyetemen megvédett disszertációja. Erről bővebben lásd KAPRONCZAY Károly, *Az orvostörténelem Magyarországon. Egy szaktudomány hőskora*, Orvostörténeti Közlemények, 113–114(1986) 47–60. (itt különösen 47–48.). Ugyanez a tanulmány átdolgozott változatban, Uő, *Az orvostörténelem századai*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2010.

⁵ WESZPRÉMI István, *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima... altera (pars I–II.)... tertia (decas I–II.)*, Lipsiae, Viennae, 1774–1787.

⁶ Nem célunk Weszprémi orvostörténeti munkásságának részletező bemutatása, a rendelkezésre álló, vonatkozó szakirodalmi interpretációk tematikus foglatatát lásd *Weszprémi István emlékezete, Az első magyar lexikoníró műveinek bibliográfiájával*, összeáll. SZÁLLÁSI Árpád, bev. tan. SCHULTHEISZ Emil, sajtó alá rend. GAZDA István, Piliscsaba, Budapest, Debrecen, Magyar Tudománytörténeti Intézet (a továbbiakban MATI), Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban SOMKL), Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2004.

⁷ Ebben a műfajban az első, egyúttal a későbbi orvosi topográfiák számára is mintaadó munkát a pozsonyi főorvos, TORKOS JUSTUS János működésének színhelyéről állította össze, amely 1764-ben *Bericht von der königlichen des Königreichs Hungarn Frey-Stadt Pressburg Lage, Wassern und Lufft* címmel került kiadásra Pozsonyban, J. M. Landerer nyomdájában. További, a 18. században született magyarországi topográfiai irodalomról a kortárs Karl LÜBECK Pozsony vármegyei származású orvos és gazdasági szakíró a *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóirat 1803. évfolyamában folytatásban közölt írásában ad összefoglalást és annotált bibliográfiát (Karl LÜBECK, *Ueber die medizinische und naturhistorische Literatur von Ungern*, Zeitschrift von und für Ungern 3[1803] 9–29, 3[1803] 201–214.). A 18–19. századi magyarországi orvosi topográfiai irodalom több darabja (a korábbi latin, illetve német nyelvű munkák fordításban) kritikai kiadásra került, BENKŐ Sámuel: *Miskolc történeti-orvosi helyrajza, 1782*, sajtó alá rend. és bev. SZABADFALVI József, ford. M. KISS Júlia, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1976. és *Felső-magyarországi orvosi helyiratok. Történeti-néprajzi források a 18–19. századból*, szerk., bev. DEÁKY Zita, Budapest, 2004 (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 9.).

⁸ Franciscus Xaver LINZBAUER, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*, Tom. I–III. [1–7 köt.], Buda, typis Universitatis, 1852–1861. A Linzbauer által megkezdett, az egészségügyi-közegészségügyi szervezettrendszer fokozatos kiépülését dokumentáló jogforrások gyűjtésének, rendszerezésének munkálatait Chyzer Kornél orvos-egészségpolitikus vitte tovább; lásd *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. 1854–1894*, összeáll. CHYZER Kornél, Budapest, Dobrowsky és Franke, 1894. (A kötet 1895-ben és 1900-ban további két bővített kiadásban is megjelent.) Chyzer 1892-ben a Belügyminisztérium Közegészségügyi Ügyosztályának vezetője lett, s ebben a minőségében folytatódott az egészségügyi jogalkotás aktuális vonatkozó törvényeinek és rendeleteinek kiadása, a munkában az idők folyamán Kampis János és Atzél Elemér orvosok is részt vettek. A második világháborúig, az 1895-től 1938-ig terjedő időintervallumra nézve összesen hét kötet jelent meg. Linzbauer és Chyzer vonatkozó tevékenységéről bővebben SZÁLLÁSI Árpád, *Chyzer Kornél, a közegészségügyi jogalkotó*, Orvostörténeti Közlemények, 117–120(1987) 191–196.

- ⁹ BALÁZS Péter, *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete*, Piliscsaba, MATI, 2004 (A Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 51.), 2., bőv. kiad.; Uő, *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete, I–II. köt.*, Budapest, Piliscsaba, SOMKL, MATI, 2007.
- ¹⁰ GYÖRY Tibor, *Magyarország orvosi bibliographiája 1772–1899*, Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1900.
- ¹¹ DÖRNYEI Sándor, *A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944*, Piliscsaba–Budapest, MATI–Magyar Orvostörténelmi Társaság, 2002.
- ¹² MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek, Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 1–2. köt., Budapest, Eggenberger, 1929 (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 121–122.); Uő, *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 3. köt., Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1931 (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 128.); Uő, *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 4. köt., Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1940 (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 168.). A tetralógia német nyelvű egykötetes válogatása is megjelent: Uő, *Ungarische medizinische Erinnerungen*, Budapest, Danubia, 1935.
- ¹³ Daday gyűjtése posztumusz jelent meg 2005-ben: DADAY András, *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*, sajtó alá rend. GAZDA István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 53.).
- ¹⁴ *Weszprémi István levelezése*, sajtó alá rend. SZELESTEI NAGY László, VIDA Tivadar, bev., jegyz., mutatók SZELESTEI NAGY László, Budapest, Argumentum, 2013 (Magyarországi tudósok levelezése, VI.).
- ¹⁵ SZÖGI László sorozatszerkesztésében 1994 és 2014 között „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” címmel az ELTE Levéltár gondozásában megjelent adattárak pontos bibliográfiai leírását lásd: http://leveltar.elte.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=54 [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.] A sorozatról legutóbb megjelent recenzió: SZABÓ PÉTER András, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban (Átfogó recenzió és elemzés az azonos című könyvsorozatról)*, Történelmi Szemle, LVI (2014) 133–170.
- ¹⁶ DÖRNYEI Sándor, *Régi magyar orvosdoktori értekezések, Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849*, 1. köt., Budapest, Borda Antikvárium, 1998, 2–3. köt. Budapest, Borda Antikvárium, 2010.
- ¹⁷ A forrásbázis megtalálható a következő honlapon: <http://www.orvostortenet.hu/disszertaciok/> [Utolsó letöltés: 2014. 09. 10.]

- ¹⁸ *Peregrinálók, Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza 1683–1783*, szerk., vál. DÖRNYEI Sándor, ford., magyarázatokat és előszót írta MAGYAR László András, Zebegény, Borda Antikvárium, 2006.
- ¹⁹ Az orvostörténet-írás vezető német egyetemi orvoskarokhoz (például Lipcse, Halle, Göttingen) köthető német modelljének a 19. század közepére regisztrálható kialakulása tekintetében K. Sprengel és C. A. Wunderlich munkássága számított az egész közép-kelet régióban a leginkább meghatározó mintának. K. Sprengel orvos-botanikus, a hallei egyetem botanikus kertjének igazgatójaként a gyógyítás történetének elméleti orvostani koncepcióit és alkalmazásait az antikvitástól a 18. századig terjedően kronologikus rendben bemutató a pragmatikus német orvostörténet-írás első nagy hatású koncepcióját és írásmódját ötkötetes szintézisben dolgozta ki: Kurt SPRENGEL, *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneykunde*, 1–5. Bde., Halle, Gebauer, 1792–1803. Az orvos-fiziológus C. A. Wunderlich valójában az orvostörténet önálló diszciplináris kereteinek rögzítése tekintetében mérvadó. A lipcsei egyetemen tartott orvostörténeti előadásiban az orvostörténetet és korának természettudományos medicina-értelmezéseit igyekezett közös világnézeti-koncepcionális keretben tárgyalni. Az előadások könyv formában is kiadásra kerültek: Carl August WUNDERLICH, *Geschichte der Medicin. Vorlesungen gehalten zu Leipzig im Sommersemester 1858*, Stuttgart, Verlag von Ebner und Seubert, 1859. Sprengler és Wunderlich tudománytörténeti jelentőségéhez lásd Wolfgang Uwe ECKART–Robert JÜTTE, *Medizingeschichte. Eine Einführung*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2007, 21–24.
- ²⁰ FEKETE Lajos, *A gyógytan története rövid kivonatban*, Pest, Demjén és Sebes Kiadó, 1864. Hasonló szellemiségű, kéziratban maradt magyarországi vonatkozású orvostörténeti szintézise nemrégiben került kiadásra: *Magyar orvosi történet: Fekete Lajos doktor 1872-es kéziratának szerkesztett, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott változata*, összeáll. KAPRONCZAY Katalin, sajtó alá rend. GAZDA István, Piliscsaba–Budapest, MATI–SOMKL, 2011 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 91.).
- ²¹ *Az orvostudomány története Magyarországon, 1467–1867: Kovách Imre orvosdoktor adattári jellegű orvos- és művelődéstörténeti feldolgozása: egy 1881-es pályamű szerkesztett, tömörített és jegyzetekkel ellátott változata*, összeáll., jegyz. KAPRONCZAY Katalin, sajtó alá rend. GAZDA István, Budapest, MATI–SOMKL, 2013 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 97.).
- ²² DEMKÓ Kálmán, *A magyar orvosi rend története, különös tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*, Lőcse, Dobrowsky és Franke, 1894. Itt jegyezzük meg, hogy Kovách Imre és Demkó Kálmán munkái az egyetemi orvostörténet oktatását elősegítendő szintézis jellegű munka megírását és kiadását célzó Poór-féle pályadíjra készültek.

- ²³ HINTS Elek, *Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében (különös tekintettel a magyar viszonyokra)* 1. köt. [Az őskori és ókori orvostudomány], 2. köt. [A középkori orvostudomány], Budapest, Eggenberger, 1939.
- ²⁴ PÓLYA Jenő, *Az orvostudomány regénye*, Budapest, Béta Irodalmi Rt., 1942.
- ²⁵ *Millenniumi emlékkönyv a Budapesti Kir. Magy. Tudományegyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről*, szerk. HÖGYES Endre, Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1896.
- ²⁶ GYÖRÝ Tibor, *Az orvostudományi kar története 1770–1835*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
- ²⁷ GORTVAY György, *A magyar közegészségügy állapota és az egészségügyi fejlődés útja az utolsó évszázadban*, Budapest, Athenaeum Kiadó, 1948; Uő, *Az újabb kori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- ²⁸ BENEDEK István: *Hügieia, Az európai orvostudomány története*, Budapest, Gondolat, 1990.
- ²⁹ NEMES Csaba, *Orvostörténelem. Az egyetemes és magyarországi medicina kultúrtörténeti vonatkozásaival*, Debrecen, Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2008. A kötethez oktatási segédanyag is készült digitális DVD melléklettel, ez utóbbi tartalmazza az eredetileg mintegy 1500 oldalas tankönyv-kézirat teljes anyagát; Uő, *A medicina kultúrtörténete. Az egyetemes és hazai orvostörténelem alapvonalai – orvostörténeti kézikönyv – kísérfő füzet digitális melléklettel*, a szerző saját kiadása, 2009.
- ³⁰ KORBULY György, *Egészségápolás* = DOMANOVSKY 1, 355–371., Uő, *Egészségügyi állapotok* = DOMANOVSKY 2, 365–380.; HEJJA Pál, *Az egészségügy* = DOMANOVSKY 3, 387–405.; KORBULY György, *Az állami egészségvédelem felé* = DOMANOVSKY 4, 395–418.; MELLY József, *Az emberi egészség tudománya és védelme* = DOMANOVSKY 5, 449–474.
- ³¹ KOSÁRY 1980–1996.
- ³² Lásd még KRÁSZ Lilla, *Kosáry Domokos, a 18. század kutatója*, Magyar Tudomány, 174(2013) 1442–1447.
- ³³ KÓSA 1998–2006.
- ³⁴ A kötet koncepciójához lásd még DOBSZAY Tamás–FÓNAGY Zoltán, *Művelődéstörténet. = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Osiris, Budapest, 2006, 387–409.
- ³⁵ MAMÜL I–XIV. LX.
- ³⁶ A Magyar Tudománytörténeti Intézet számos tematikus keresési lehetőséget nyújtó (kiadványsorozatok, orvostörténeti forrásokat tartalmazó adattárak, tudóshagyatékok stb.) honlapja: <http://mati.tudomanytortenet.hu> [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.] Az elmúlt évtizedek magyarországi orvostörténet-írásának orientációit és eredményeit igen jól dokumentálja

- az „Orvostörténeti Olvasmánytár, Tanulmányok az orvostudomány egyetemes és magyarországi történetéről” (a MATI honlapjáról is elérhető) a Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum és a Magyar Tudománytörténeti Intézet közös projektje keretében létrehozott és működtetett honlap: <http://www.orvostortenet.hu/> [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.]
- ³⁷ A tudományok újrapozicionálásának, a kultúra–jelentés–értelmezés, a kulturális fordulat kérdéseire kapcsolódó alapírások közül elsősorban lásd Clifford GEERTZ, *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1983; Doris BACHMANN-MEDICK, *Cultural Turns. Orientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek b. Hamburg, Rowohlt, 2006.
- ³⁸ A vonatkozó „programadó” és meghatározó elméleti reflexiókat általában a tudománytörténet-írás tekintetében (a teljesség igénye nélkül) lásd Barry BARNES–David BLOOR–John HENRY, *Scientific Knowledge, A Sociological Analysis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996; Peter DEAR, *Cultural History of Science: An Overview with Reflexions, Science, Technology and Human Values*, 20(1995) 150–170; Jan GÖLINSKI, *Making Natural Knowledge: Constructivism and the History of Science*, Chicago, The University of Chicago Press, 1998¹, 2005²; David J. HESS, *Science Studies: An Advanced Introduction*, New York and London, The New York University Press, 1997; *Naturwissenschaft, Geisteswissenschaft, Kulturwissenschaft: Einheit, Gegensatz, Komplementarität?*, Hrsg. Otto Gerhard OEXLE, Göttingen, Wallstein, 1998 (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft, Bd. 6.). A szűkebben vett orvostörténet-írás területén a különböző antipozitivisták irányzatok alkalmazási lehetőségei kapcsán született elméleti reflexiók egyik első tematikus összefoglalását lásd *Medizingeschichte, Aufgaben, Probleme und Perspektiven*, Hrsg. Nobert PAUL, Thomas SCHLICH, Frankfurt/M., Campus, 1998.
- ³⁹ Ludmilla JORDANOVA, *The Social Construction of Medical Knowledge*, Social History of Medicine, 8(1995) 361–381; *The Social Construction of Illness: Illness and Medical Knowledge in Past and Present*, Hrsg. Jens LACHMUND, Gunnar STOLBERG, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1992 (Medizin, Gesellschaft und Geschichte, Beiheft 1.).
- ⁴⁰ Jellemző példaként lásd Thomas H. BROMAN, *The Transformation of German Academic Medicine, 1750–1820*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996¹, 2002²; Újabbán lásd Laurence BROCKLISS, *Science, the Universities, and Other Public Space, Teaching Science in Europe and Americas = Cambridge History of Sciences, vol. 4, Science in the Eighteenth Century*, ed. Roy PORTER, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 45–86; *Scholars in action: the practice of knowledge and the figure of the savant in the 18th century*, vols. 1–2, eds. Andre HOLENSTEIN,

Hubert STEINKE, Martin STUBER, Leiden, Brill, 2013 (itt különösen a szerkesztők bevezetése: 1–43.).

⁴¹ Karin KNORR-CETINA, *Epistemic Cultures: How the Science Make Knowledge*, Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 1999. (átdolg. német kiad.: Uő, *Wissenskulturen: Ein Vergleich naturwissenschaftlicher Wissensformen*, Frankfurt/M, Shurkamp, 2002.); *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*, eds. Bruno LATOUR, Steve WOOLGAR, Beverly Hills, London, Sage Publications, 1979¹, Princeton University Press, 1986².

⁴² Thomas SCHLICH, *Surgery, Science and Modernity: Operating Rooms and Laboratories as Spaces of Control*, *History of Science*, 45(2007) 231–256.

⁴³ Így például Volker Hess a lázmérés történetéről írott monográfiájában azt mutatta be, hogy a 19. században az emberi hőmérséklet mérésére szolgáló technikai eszköz, a lázmérő bevezetése és mindennapi használata, miként változtatta meg radikálisan a lázról való gondolkodást: Volker HESS, *Der wohltemperierte Mensch. Wissenschaft und Alltag des Fiebertmessens (1850–1900)*, Frankfurt/M., New York, Campus, 2000.

⁴⁴ Az orvos-páciens viszony komplex tematizálásával foglalkozó *Patientengeschichte* tekintetében irányadó munka: Robert JÜTTE, *Ärzte, Heiler und Patienten. Medizinischer Alltag in der frühen Neuzeit*, München, Artemis und Winckler, 1991.

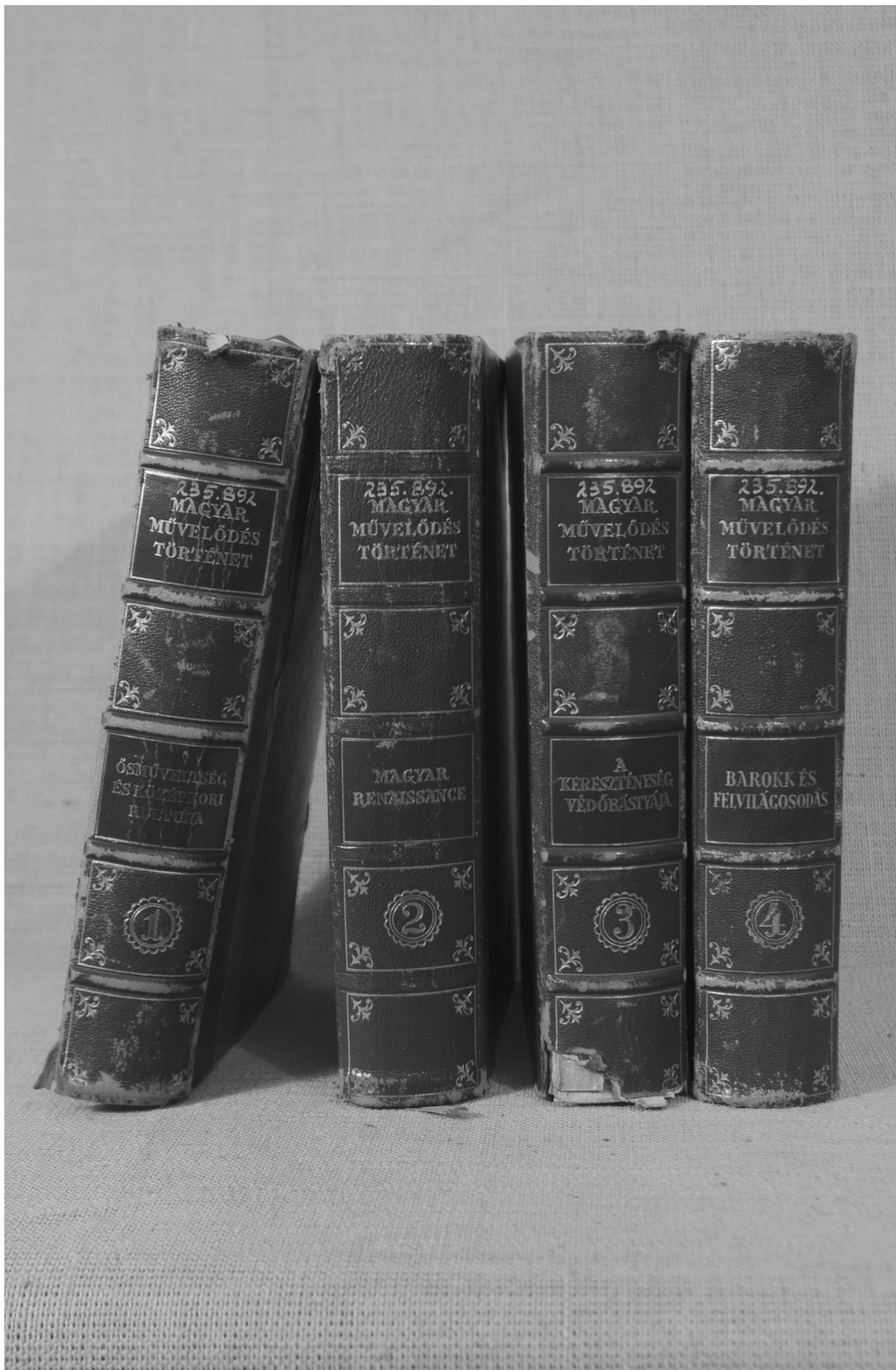
⁴⁵ E tekintetben irányadó a Barbara Duden által már az 1980-as évek közepén kidolgozott kultúrtörténeti koncepció, amely a test, az egészség, betegség és szenvedés megtapasztalásának történeti kontextusaira irányította a figyelmet. Az orvostörténet-írásban máig mérvadó monográfiájában ego-dokumentumok feldolgozásával (elsősorban orvos-páciens levelezés) a 18. század első felében az eisenachi nők különösen a terhesség előtt, alatt és után megélt testtapasztalatait dolgozta fel: Barbara DUDEN, *Geschichte unter der Haut, Ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1987. B. Duden fontos impulzusokat adott az általa „történeti szomatológiának” nevezett, a megélt testtapasztalatoknak – igazán csak az 1990-es évek második felétől megélnélkülő – történeti kutatásához: Eva LABOUIE, *Andere Umstände eine Kulturgeschichte der Geburt*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 1998; A fizikai fájdalom és a nyelvi leképezés meglehetősen összetett kapcsolatrendszerének történeti kontextusaihoz lásd Philipp SARASIN, *Mapping the body. Körpergeschichte zwischen Konstruktivismus, Politik und „Ehrfahrung”*, *Historische Anthropologie*, 7(1999) 437–451.; Michael STOLBERG, *Homo patiens: Krankheits- und Körpererfahrung in der Frühen Neuzeit*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2003. Az érzékelés (szaglás, tapintás, ízlelés, hallás) tapasztalattörténetéhez az egyik legfontosabb alapmunka: Robert JÜTTE, *Eine Geschichte der Sinne: Von der Antike bis zum Cyberspace*, München, C. H. Beck, 2000.

⁴⁶ Az, hogy a medicina a vizuális kultúra egy formája, régóta evidenciaszámba menő ténykérdés: elég csak az anatómiatörténetre tekinteni, amely mindig is anatómiai ábrákkal, rajzokkal foglalkozott, vagy a 19–20. századi pszichiátria-történeti hagyományra, amelyben központi szerepet játszott az elmebetegek fiziognómiájának vizuális reprezentációja (Ludmilla JORDANOVA, *Medicine and Visual Culture*, *Social History of Medicine*, 3[1990] 89–99.). Új perspektívát nyitott a „láthatóvá tétel” orvosi gyakorlataiban a kulturális faktorok és ismeretelméleti kérdésfeltevések összekapcsolását szorgalmazó *pictorial turn* (a fogalmat az amerikai nyelvész és művészettörténész W. J. Th. Mitchell használta először: William J. Th. MITCHELL, *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1994.). Impozáns, a medicina viszonylatában számos, a vizualizációval és a vizuális reprezentációkkal foglalkozó tanulmányt tartalmazó összegzés lásd *Mit dem Auge denken. Strategien der Sichtbarmachung in wissenschaftlichen und virtuellen Welten*, Hrsg. Bettina HEINTZ, Jörg HUBER, Wien, New York, Springer, 2001.

⁴⁷ Gurka Dezső szervezésében 2008 óta Szarvason megrendezésre kerülő tudománytörténeti konferenciák első sorozata, s ennek négy megjelent kötete az 1990-es években, Nicholas Jardine és a cambridge-i tudománytörténész-műhely koncepciója nyomán egyre szélesebb körben elfogadottá vált romantikus tudományok fogalmi keretében foglalkozott a 18–19. századi tudás- és tudományos transzfer különböző, köztük orvostörténeti szempontból releváns aspektusaival. A tudománytörténeti konferenciák második sorozata és eddig megjelent kötete, az egyes természettudományos szaktudományok (geológia, medicina, antropológia, matematika) és a filozófia viszonylatában tematizálta a kölcsönösségeket, itt különösen: *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső, Budapest, Gondolat, 2014.

⁴⁸ A plurális megismerésre irányuló törekvés kifejeződése a 2010-ben Forrai Judit kezdeményezésére és főszerkesztésében *Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* címmel indított internetes folyóirat, honlapja: <http://www.kaleidoscopehistory.hu> [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.]

⁴⁹ Az orvostörténet és az információtörténet, információépítézet kapcsolódási pontjait, kölcsönösségi mozzanatait tematizálta az *Orvoslás és információtörténelem* címmel 2013 októberében a Szegedi Információ-történeti Műhely által, Z. KARVALICS László kezdeményezésével és vezetésével rendezett konferencia, lásd <http://szim.org/index.php/rendezvenyek/konferenciak/3-az-orvoslas-informaciotortenetehez> [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.]

**Mérföldkövek
a magyar művelődés-
történet-írásban**

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Az egri Eszterházy Károly Főiskola Kulturális Örökség
és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata

Az Egyetemi Képzési Központ
támogatásával szerkeszti
MONOK ISTVÁN

A könyv megjelenését támogatta

Magyar Tudományos Akadémia

Mérföldkövek a magyar művelődés- történet-írásban

TANULMÁNYOK

SZERKESZTETTE
MONOK ISTVÁN

KOSSUTH KIADÓ
ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
BUDAPEST – EGER
2015

A kötet az MTA Művelődéstörténeti
Állandó Osztályközi Bizottsága által szervezett, az MTA Közgyűlése alkalmával
megtartott tudományos ülésanyagát tartalmazza
2014. május 8.

A borítókép
Az akadémiai palota terve, a végleges megállapodás szerint.
Vasárnapi Ujság. XI. évf. 31. sz. 1862. aug. 3., 365. old.

ISBN 978-973-09-8335-8
ISSN 2063-5257

Minden jog fenntartva

© Magyar Tudományos Akadémia 2015
© Kossuth Kiadó 2015

Felelős kiadó Kocsis András Sándor
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
A kötetet Hitseker Mária szerkesztette
Műszaki vezető Badics Ilona
Nyomdai előkészítés Gróf Levente
www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

Nyomtatta és kötötte a Szekszárdi Nyomda Kft.
Felelős vezető Vadász Katalin ügyvezető igazgató

Tartalom

Kósa László: Az újabb magyar művelődéstörténeti kutatások sokrétűsége	7
Mikó Árpád: A művészettörténet a művelődéstörténeti alpművekben	17
Szívós Mihály: A jeltörténet jeltudományi és művelődéstörténeti szempontból	27
Monok István: A könyves kultúra a művelődéstörténeti alpművekben	41
Viskolcz Noémi: A tudományköziség elve és gyakorlata művelődéstörténeti kézikönyveinkben	53
Ács Pál: A „második természet” – Irodalom és művelődéstörténet	65
Gazda István: Tudománytörténet a magyar művelődéstörténetet összegző nagyobb munkákban	81
Krász Lilla: A medicina reprezentációi a magyar művelődéstörténet-írásban – Eredmények és perspektívák ...	97
Horn Ildikó: Történetírás és a kora újkori magyar művelődéstörténet	119
Gyáni Gábor: Művelődés-, kultúra- és mentalitástörténet – A paradigmaváltás dilemmái	129
Kőszeghy Péter: A Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor (röviden MAMŰL) múltja és jövője	143
A magyar művelődéstörténeti összefoglaló művek jegyzéke	153
Személynevek mutatója	161